

PAULINA CODOGNI

Instytut Studiów Politycznych PAN

Protesty w Bilin. Kreatywna walka bez przemocy

Protests in Bil'in. Creative fight without violence

The creation of barriers has always fueled emotions and led to heated debates. The case of the wall, which Israel began building in 2002 to isolate Palestinians living in the West Bank, was no different. This barrier took the form of a network of electric fences and concrete wall. In the wall, Israel created more than 70 checkpoints, most of which are usually closed.

The sense of powerlessness against the construction of the wall and the desire to catch the attention of the international community inspired inhabitants of villages located in close proximity to the wall to start expressing their objection and taking regular actions. They turned to the methods of civil resistance well known to them from the past.

Since 2005, the inhabitants of the village of Bil'in have grown up as action leaders. They have managed to draw the attention of global media and to persuade international activists and observers to participate in their actions. This form of regular protest came to be called the Bil'in model. The villagers were often referred to as Palestinian Gandhis as the basic principle set by the leaders of the protests was to conduct the campaign in a non-violent way. A characteristic feature of the demonstrations was the inclusion of creative forms of protest, which the protesters predicted would attract media attention. Creativity has become the trademark of the Bil'in protests. During the protests, which often took the form of events, the villagers used a range of symbolic works from styrofoam coffins and cages, to works symbolizing justice. There were references to well-known historical figures, films, and other current events in the world. As a result, hundreds and even thousands of international activists visit the village each year.

Keywords: protests, West Bank, nonviolent struggle, Palestinians, civil resistance

Słowa kluczowe: protesty, Zachodni Brzeg Jordanu, walka bez przemocy, Palestyńczycy, opór społeczny

Upadek muru berlińskiego w 1989 r. stał się symbolem nie tylko końca systemu komunistycznego w Europie, ale także kresu izolacji społeczeństw, które przez dziesiątki lat nie mogły się ze sobą swobodnie komunikować. Lata dziewięćdziesiąte obfitowały w dyskusje o dążeniach integracyjnych na Starym Kontynencie, zjawisku globalizacji oraz zaletach świata bez granic, prowadzone

zarówno na szczeblu dyplomatycznym, jak i akademickim. Wydawało się, że powrót do sztucznych podziałów jest już niemożliwy, a jednak zakończenie zimnej wojny nie spowodowało zniknięcia aż dwunastu barier, w tym między Indiami i Pakistanem, Izraelem i Syrią oraz Libanem, Marokiem i Saharą Zachodnią czy Republiką Południowej Afryki, Mozambikiem i Zimbabwe¹. Co więcej, pierwsze dwie dekady XXI w. to okres budowy nowych murów, wznoszonych głównie w imię zwiększenia poziomu bezpieczeństwa. Turcja, Bułgaria, Grecja czy Izrael należą do grona państw, które wcieliły w życie decyzję o oddzieleniu się od sąsiadów, a w wielu innych, jak Stany Zjednoczone, debatuje się o tym od lat.

Wznoszenie nowych barier zawsze budziło emocje i gorące dyskusje. Było tak również w przypadku muru oddzielającego Izrael od Zachodniego Brzegu Jordanu. Jego budowę zatwierdził w 2002 r. rząd gen. Ariela Szarona, głosząc, że jest to reakcja na narastającą falę samobójczych ataków Palestyńczyków na cywilną ludność Izraela². Wznoszenie ogrodzenia rozpoczęto wzdłuż linii demarkacyjnej wytyczonej po zakończeniu tzw. wojny o niepodległość (1948–1949), niemniej aż 85 proc. konstrukcji powstaje w głębi Zachodniego Brzegu. Serpentinowaty kształt bariery sprawia, że jej planowana długość wynosi 708 km. Może się to jeszcze zmienić, gdyż w 2018 r. zrealizowane było zaledwie 65 proc. tego przedsięwzięcia.

W zdecydowanej większości przebiegu bariera przybrała formę sieci wzmocnionych drutem kolczastym ogrodzeń elektrycznych, które wyposażono w radary, kamery i sensory. W pozostałych miejscach, gdzie trudno było wytyczyć kilkudziesięciometrowe pasy przestrzeni buforowej, planiści zdecydowali się na wzniesienie betonowego muru o wysokości 6–8 m. Na całej jego długości państwo izraelskie stworzyło ponad siedemdziesiąt punktów kontrolnych, ale większość jest zwykle zamknięta – służą potrzebom wojska lub podczas sezonu zbiorów, by rolnicy mogli się dostać na zagarnięte przez Izrael pola po drugiej stronie ogrodzenia.

Wzniesienie muru można uznać za ukoronowanie realizowanej od 1967 r. polityki przestrzennej Izraela na Zachodnim Brzegu. Od tego czasu powstają

1 E. Vallet, *Introduction*, [w:] *Borders, fences and walls. State of insecurity?*, ed. E. Vallet, Ashgate, Burlington 2014, s. 1–2.

2 Po raz pierwszy o koncepcji wzniesienia muru oddzielającego Żydów od Palestyńczyków wspominał teoretyk żydowskiego rewizjonizmu Włodzimierz Żabotyński. W artykule *Żelazny mur* z listopada 1923 r., a więc 25 lat przed utworzeniem państwa Izrael, ogłosił konieczność utworzenia żelaznego muru jako ochrony przed Palestyńczykami. L. Brenner, *The iron wall (we and the Arabs)*, [w:] tegoż, *The iron wall. Zionist revisionism from Jabotinsky and Shamir*, Zed Books, London 1984, s. 146–149, appendix 1. Pierwotnie opublikowany został po rosyjsku pod tytułem *О железной стене* w piśmie „Пассвер” z 4.11.1923 r., a po angielsku – w „Jewish Herald” (RPA) 26.11.1937 r.

tam również sprzeczne z prawem międzynarodowym osiedla żydowskie³. Zarówno one, jak i ogrodzenie były ciosem wymierzonym w społeczeństwo i gospodarkę Palestyńczyków zamieszkujących Zachodni Brzeg⁴. Przez wiele lat palestyńskie, ale także izraelskie organizacje międzynarodowe zebrały tysiące dowodów i świadectw o skali destrukcji prowadzącej do pogłębionego ubóstwa i izolacji. W lipcu 2004 r. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości uznał mur za nielegalny i wezwał władze Izraela do jego natychmiastowego zburzenia, ale Tel Awiw wyroku nie wykonał. Bezsilność Palestyńczyków i chęć zwrócenia uwagi społeczności międzynarodowej na ten problem sprawiły, że akcje sprzeciwu wobec działań Izraela zaczęły podejmować mieszkańcy poszczególnych poszkodowanych wsi. Decydowali się przy tym na dobrze znane im z przeszłości metody walki bez przemocy.

Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie protestów w Bilin – jednej z wiosek Zachodniego Brzegu, która dzięki podejmowanym regularnie od 2005 r. akcjom zyskała miano lidera oporu w regionie. W polskiej literaturze tematyka walki bez przemocy, a zwłaszcza działań na terenie Zachodniego Brzegu, poruszana jest stosunkowo rzadko⁵. Doniesienia na ten temat pojawiają się w prasie incydentalnie i najczęściej nie pokazują wieloletniej ciągłości działań podejmowanych przez Palestyńczyków.

Protesty w Bilin należą do tych przypadków walki bez przemocy, które nie przyniosły sukcesu. Nie został spełniony podstawowy postulat demonstrantów, formułowany przez nich jako zakończenie okupacji; częściowo zrealizowano natomiast żądanie odsunięcia muru od ich wioski. W literaturze na temat walki bez przemocy stosunkowo nieliczne są studia poświęcone działaniom, które nie zakończyły się sukcesem⁶, dlatego ważne wydaje się przybliżenie

-
- 3 Z punktu widzenia władz Izraela budowanie osiedli na szczytach wzgórz przynosi szereg korzyści. Jako element systemu obrony państwa pozwalają zawczasu ostrzec o zbliżających się wrogach. W wymiarze gospodarczym są miejscem powstawania tańszych mieszkań, często przeznaczanych dla imigrantów z państw byłego ZSRR. Pod względem politycznym stanowią atut w przyszłych negocjacjach, a na płaszczyźnie religijnej realizują powrót na ziemię należące do narodu żydowskiego.
 - 4 Więcej na ten temat zob. P. Codogni, *Architektura oddzielenia. Polityka władz Izraela wobec Palestyńczyków mieszkających na Zachodnim Brzegu Jordanu w pierwszych dekadach XXI wieku*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016.
 - 5 Do nielicznych publikacji poświęconych walce bez przemocy na terenie Zachodniego Brzegu można zaliczyć pracę J.M. Norman, *The second Palestinian intifada. Civil resistance*, Routledge, New York 2010.
 - 6 Do najciekawszych należą publikacje: K. Schock, *Unarmed insurrections. People power movements in nondemocracies*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2005 (Social Movements, Protest and Contention, 22); S. Erickson Nepstad, *Nonviolent revolutions. Civil resistance in the Late 20th century*, Oxford University Press, New York 2011.

podstawowych faktów, a przede wszystkim przeanalizowanie dynamiki tych protestów. Jednym z głównych źródeł informacji, poza stosunkowo nielicznymi publikacjami drukowanymi, były dla mnie artykuły i komunikaty ukazujące się w przestrzeni internetowej, zwłaszcza na stronach organizacji wspierających działania mieszkańców Zachodniego Brzegu. Kolejne to niezliczona dokumentacja audiowizualna powstała podczas protestów, a przedstawiająca ich przebieg. Niezwykle cennym doświadczeniem były pobyty w Bilin oraz rozmowy z lokalnymi liderami oporu, podczas których udało mi się zebrać wiele informacji i wskazówek do dalszych poszukiwań.

Podstawowe pytania, na jakie szukam odpowiedzi, to: co sprawia, że cotygodniowe protesty w Bilin są najdłuższą trwającą akcją tego typu na Zachodnim Brzegu i dlaczego wywołały tak duży oddźwięk w mediach, zwłaszcza na tle innych podobnych demonstracji. Dodatkowo interesuje mnie, które decyzje liderów wpłynęły na podtrzymanie ciągłości demonstracji i ich pokojowego charakteru. Celem tego artykułu jest również przyjrzenie się wykorzystywanej przez demonstrantów symbolice, która przede wszystkim wzmacnia ich poczucie jedności, ale ma też duże znaczenie w przyciąganiu uwagi mediów i odwiedzających wioskę aktywistów międzynarodowych.

Jeszcze zanim zaczęły się protesty w Bilin, w pierwszym okresie budowy muru, tj. w latach 2002–2005, Palestyńczycy z Zachodniego Brzegu podejmowali spontaniczne akcje, próbując bronić się przed konfiskatą ziemi i niszczeniu drzew oliwkowych, które stanowią podstawę ich upraw. Przede wszystkim organizowano marsze, demonstracje i protesty w miejscach budowy. Wstępowano także na drogę prawną, co czasem przynosiło przynajmniej połowiczny sukces, tj. odsunięcie bariery od palestyńskich wiosek. W wielu miejscach akcje protestacyjne podejmowano codziennie, gdy tylko na horyzoncie pojawiały się izraelskie buldożery.

W późniejszym okresie protesty przybrały formę regularnych pokojowych akcji, organizowanych głównie w piątki po modlitwie. W szczytowym momencie, tj. w latach 2010–2011, protestowało 40–50 wiosek⁷. W drugiej dekadzie XXI w. regularne cotygodniowe demonstracje odbywały się już jednak tylko w kilku, przede wszystkim w Bilin, Nabi Saleh, Nilin i Kafr Qaddum. Nie były one już reakcją na budowę muru, ale protestem przeciwko istnieniu tej bariery i żydowskich osiedli, a ponadto sprzeciwem wobec trwającej od 1967 r. okupacji Zachodniego Brzegu przez Izrael.

7 M. Darweish, A. Rigby, *Popular protest in Palestine. The uncertain future of unarmed resistance*, Pluto Press, London 2015, s. 73.

W 2005 r. na liderów akcji wyrosli mieszkańcy liczącej 1700 osób wioski Bilin, położonej 16 km na zachód od miasta Ramallah. Nie było to pierwsze miejsce, w którym dochodziło do dobrze zorganizowanych wystąpień, niemniej tamtejszym przywódcom protestów udało się skupić uwagę światowych mediów i nakłonić do przyjazdu na miejsce międzynarodowych aktywistów i obserwatorów. Z tego powodu regularne copiątkowe protesty zaczęto nazywać modelem Bilin, a mieszkańców wioski – mianem palestyńskich Gandhich⁸. Wynikało to z faktu, że podstawową zasadą wyznaczoną przez ich liderów było prowadzenie akcji bez stosowania przemocy⁹. Podkreślali przy tym, że nie są one wymierzone w żołnierzy, ale w izraelską okupację.

Protesty w Bilin rozpoczęły się, gdy wyszło na jaw, że wznoszone ogrodzenie oddzieli mieszkańców od połowy uprawianych pól, czyli ok. 200 ha ziemi¹⁰. Obszar ten miał się stać terenem rozbudowy jednego z większych żydowskich osiedli na Zachodnim Brzegu – Modin Illit (Modin Górny). Podobnie jak w przypadku innych wiosek początkowym celem było zatrzymanie buldożerów przygotowujących teren do budowy muru oraz rozpowszechnianie świadectwa o destrukcyjnych skutkach tych działań. W tym pierwszym okresie akcje organizowane były spontanicznie, w momencie gdy zjawiały się buldożery lub mieszkańcy wioski przewidywali ich przyjazd. Od stycznia 2005 r. protestowano już w każdy piątek po modłach. W lutym 2005 r. we wsi powstał komitet społeczny, w skład którego weszli członkowie Fatahu, Hamasu, Islamskiego Dżihadu i innych partii. Współpracował on też blisko z lokalnymi organizacjami pozarządowymi.

Mieszkańcom Bilin nie udało się zatrzymać budowy bariery i ostatecznie została ukończona w kwietniu 2006 r., przybierając w tym miejscu formę ogrodzenia naszpikowanego sensorami, kamerami i drutem kolczastym. Komitet społeczny podjął decyzję o kontynuacji protestów, a równolegle mieszkańcy wioski postanowili szukać sprawiedliwości w sądzie. Po prawie

8 M. Khatib, *Help us stop Israel's wall peacefully*, „The New York Times” [online], 12.07.2005 [dostęp: 15.02.2010], dostępny w internecie: <<http://www.nytimes.com/2005/07/11/opinion/11iht-edkhatib.html>>.

9 Mimo że z założenia demonstracjom nie towarzyszy przemoc, to zdarzało się, że palestyńscy nastolatki rzucali kamieniami w izraelskich żołnierzy, zwykle po ataku z ich strony. Na ile można tu mówić o działaniach z elementami przemocy, to kwestia dyskusyjna. Palestyńscy liderzy akcji protestacyjnych stoją na stanowisku, że jest to forma obrony tradycyjnie nawiązująca do odstraszenia przez pasterzy dzikich zwierząt. Podkreślają przy tym, że kamienie rzucają tylko w stronę uzbrojonych żołnierzy, a przez to nie stanowią dla nich realnego zagrożenia.

10 Prywatne ziemie mieszkańców Bilin konfiskowano już w latach osiemdziesiątych na budowę osiedla Matityahu, a następnie w dziewięćdziesiątych na rozbudowę Kiryat Sefer.

dwóch latach procesu, we wrześniu 2007 r. Izraelski Sąd Najwyższy uznał, że przebieg płotu nie wynika z potrzeb bezpieczeństwa, i nakazał jego przesunięcie na długości 1,7 km, co oznaczało oddanie Palestyńczykom części ich ziemi. Do wykonania wyroku doszło dopiero cztery lata po jego ogłoszeniu: w czerwcu 2011 r. wojsko zdemontowało fragment ogrodzenia, a zamiast niego w nakazanej przez sąd odległości od wioski zbudowało betonowy mur. Mieszkańcy postanowili nie przerywać demonstracji, dzięki czemu stały się one najdłuższą regularnie organizowaną akcją na Zachodnim Brzegu¹¹. Na początku marca 2018 r. odbyły się obchody trzynastej rocznicy protestów w Bilin.

Aby skutecznie demonstrować władzom Izraela sprzeciw wobec grabieży ziemi należącej do Palestyńczyków, organizatorzy protestów przyjęli jako podstawową taktykę informowanie o akcjach za pośrednictwem środków masowego przekazu. Nagranie z każdej demonstracji trafiało do mediów społecznościowych, a niekiedy również publicznych. W tym pierwszym przypadku publikowali je uczestnicy protestu – zarówno mieszkańcy wsi, jak i międzynarodowi aktywiści. Palestyńczykom bardzo zależało, by na demonstracjach obecni byli profesjonalni dziennikarze, dlatego postanowiono przyciągnąć ich uwagę poprzez sięgnięcie do kreatywnych form protestu. Kreatywność stała się znakiem firmowym protestów w Bilin. Oto co mówił na ten temat jeden z liderów Społecznego Komitetu przeciwko Murowi, Basil Mansour: „Kiedy zaczęliśmy w lutym 2005 r., przez około miesiąc robiliśmy to samo – szliśmy do centrum wsi, starając się dotrzeć do naszej ziemi. Żołnierze formowali kordon i strzelali. W czasie każdej z akcji mamy od 5 do 10 rannych ludzi, czasem 2 czy 3 aresztują. Media pojawiają się pierwszego, drugiego, trzeciego dnia, ale po tygodniu pytamy ich: »Dlaczego nie przychodzicie?«, a oni odpowiadają, że mają te same zdjęcia, te same wiadomości, nic nowego do przekazania swojej agencji, kanałowi czy gazecie. Zaczęliśmy więc myśleć o kreatywnych pomysłach. Pojawiły się wszystkie media, cały świat zaczął dzwonić i pytać: »Co się dzieje u was we wsi? Co to jest? Jesteście nowym Gandhim? Jesteście Gandhim Palestyny?«. Zaczynają z nami rozmawiać, przygotowują reportaże, historie, we wszystkich rodzajach mediów. Zrozumieliśmy, że nie chodzi o liczbę uczestników, nie chodzi o liczbę akcji – chodzi o rodzaj akcji. Jedna akcja tygodniowo, mocna akcja, da nam więcej niż miesiąc akcji”¹².

11 Początkowo wyruszały spod lokalnego meczetu i prowadziły do muru. Od momentu gdy mieszkańcom Bilin udało się wywalczyć w sądzie odzyskanie części swoich ziem i przesunięcie muru, demonstranci gromadzą się już za wioską.

12 Wywiad autorki z Basilem Mansourem, 23.08.2015.

Według innego lidera, Abdullaha Abu Rahme, pierwszym naprawdę kreatywnym pomysłem zastosowanym podczas protestu, a zarazem kwintesencją kreatywności mieszkańców Bilin, była akcja przykuwania się do drzew oliwnych¹³. Po raz pierwszy zorganizowano ją w maju 2005 r.: „Kiedy przyszedli je wyciąć, zobaczyli nas przypiętych rękami do jednego z drzew. Daje nam to większą siłę niż samoloty czy czołgi. Kiedy świat zobaczył – z jednej strony Palestyńczyków, a z drugiej żołnierzy z bronią i buldożery, które przyjechały, żeby usunąć drzewa, zabić Palestyńczyków. Wszystkie telewizje robiły zdjęcia – to jest siła! To jest nasza siła! W Bilin używamy naszej siły. To jest siła do stawiania twarzą w twarz, żołnierze z nowoczesną bronią i ja z moimi przyjaciółmi i naszym prawem”¹⁴. Najważniejszym powodem stosowania kreatywnych form protestu była chęć przyciągnięcia uwagi mediów, ale jak podkreśla Mansour, wynikało to także z konieczności skutecznego reagowania na taktykę izraelskich żołnierzy: „Na przykład kiedy budują płot. Myślimy, jak chcemy go zniszczyć. Jeśli pójdziesz i go potniesz, będą strzelać, zabiją wszystkich. W obecności mediów będą strzelać i powiedzą, że próbowaliśmy zniszczyć płot. Myślimy więc, jak spowodować, żeby to oni sami go pocięli. Jeśli my to zrobimy, to przyjdą nocą i aresztują wielu ludzi. Myślimy więc, jak zmusić ich, żeby zrobili to sami, własnoręcznie. Jak to robimy? Wkładamy ręce do rur, które przeplatamy przez drut kolczasty”¹⁵.

Demonstracje w Bilin często przybierały formę happeningów, a ich nieodłącznym elementem stawały się symboliczne atrybuty. Mieszkańcy wioski podkreślali w ten sposób istnienie zbiorowej tożsamości i brak zgody na działania władz Izraela. Jednymi z najczęściej stosowanych przedmiotów były nawiązujące do śmierci wioski i jej mieszkańców styropianowe trumny, wielkie lustra oraz będące symbolem sprawiedliwości wagi¹⁶. Często odwoływano się też do uwięzienia czy zniewolenia mieszkańców wioski. Podczas jednej z demonstracji protestujący nieśli wielką zmię, a pojedyncze osoby zakładały sobie na szyję jej mniejsze wersje¹⁷. W maju 2006 r. demonstranci nieśli

13 Wywiad autorki z Abdullahem Abu Rahmem, 23.08.2015.

14 Wywiad autorki z Abdullahem Abu Rahmem, 23.08.2015.

15 Wywiad autorki z Basilem Mansourem, 23.08.2015.

16 A. Abu Rahme, *The wall – the battlefield in Bil'in*, „International Solidarity Movement” [online], 22.02.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2007/02/bilin-battlefield/>>.

17 W marcu 2006 r. obiekty te wystawiane były w telawińskiej Minshar for Art Gallery na wystawie „Sztuka ogrodzenia”. N. Roei, *The politics of aesthetics between Bil'in and Tel Aviv*, „Maarav” [online], 30.07.2009 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<http://www.maarav.org.il/english/2009/07/the-politics-of-aesthetics-between-bilin-and-tel-aviv/>>.

opieczoną drutem kolczastym klatkę z Palestyńczykiem ubranym w kolory flagi¹⁸, a Izraelczycy i międzynarodowi aktywiści maszerowali ze zdjęciami zachodnich liderów, podkreślając ich bezczynność i współwinę za sytuację na Zachodnim Brzegu. Najczęstszym odwołaniem do tematyki więziennej było noszenie pomarańczowych ubrań, nawiązujących do odzieży więźniów skazanych na śmierć. Motywem przewodnim wielu manifestacji były wezwania do uwolnienia demonstrantów zatrzymanych podczas poprzednich protestów w wiosce lub w innych miejscach na Zachodnim Brzegu. Ich stałym atrybutem były zdjęcia, plakaty i maski z wizerunkami uwięzionych działaczy lokalnych oraz liderów protestów w innych wioskach.

Tematykę i symbolikę części protestów determinował kalendarz rocznic ważnych wydarzeń w historii Zachodniego Brzegu. Podczas majowych demonstracji upamiętniano rocznicę palestyńskiej katastrofy – Nakby¹⁹. Jednym z głównych atrybutów były wtedy klucze będące jedyną pozostałością po domach, z których Palestyńczycy zostali wypędzeni w czasie powstawania państwa Izrael; właściciele wciąż przechowują je jako symbol prawa powrotu²⁰. Bilin celebrowało również rocznice związane z historią mieszkańców. Jedną z najważniejszych była upamiętniana każdej wiosny śmierć pierwszego demonstranta z wioski, Bassema Abu Rahmy²¹. Rocznicę rozpoczęcia protestów gromadziły setki demonstrantów, a na dziesiątą przybyło ponad tysiąc osób²².

Podczas niektórych manifestacji Palestyńczycy nawiązywali do bieżących wydarzeń na Zachodnim Brzegu i w Strefie Gazy, pokazując w ten sposób swoją solidarność z pokrzywdzonymi. Jedną z takich demonstracji odbyła się w Bilin pod koniec maja 2010 r., w tygodniu, w którym doszło do brutalnego zatrzymania i zaatakowania flotyli Wolna Gaza, próbującej przedostać się do tego okręgu z dziesięcioma tysiącami ton darów dla żyjących tam

18 *Bil'in: un-cage Palestine!*, „International Solidarity Movement” [online], 5.05.2006 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2006/05/bilin-un-cage-palestine/>>.

19 Palestyńczycy upamiętniają wtedy masowe wysiedlenia przeprowadzone przed ogłoszeniem przez Izrael aktu niepodległości (15.05.1948 r.) i później.

20 *Nakba commemoration: protesters carry a 5 meter long key in Bil'in*, „International Solidarity Movement” [online], 15.05.2009 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2009/05/nakba-commemoration-protesters-carry-a-5-meter-long-key-in-bil'in/>>.

21 *Israeli forces injure 3 Palestinian children during Friday marches, locals say*, „Ma'an News Agency” [online], 14.04.2017 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://www.maannews.com/Content.aspx?id=776442>>.

22 Wywiad autorki z Abdullahem Abu Rahmem, 23.08.2015; A. Deger, *Bil'in marks ten years of resisting the occupation*, „Mondoweiss” [online], 1.03.2015 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://mondoweiss.net/2015/03/bilin-popular-resistance/>>.

Palestyńczyków²³. Wykorzystując stary samochód, mieszkańcy wioski zmontowali atrapę statku i namalowali na niej flagi różnych państw, m.in. Palestyny i Turcji, skąd wypłynął jego pierwowzór²⁴. Dwóch Palestyńczyków przebrało się za piratów z mieczami, których ostrza pomalowane zostały imitującą krew czerwoną farbą, po czym odegrano przy płocie scenę ich walki z załogą. Po chwili do happeningu włączyli się izraelscy żołnierze – użyli gazu łzawiącego i aresztowali kilku Palestyńczyków odgrywających role członków załogi statku.

Aby utrzymać zainteresowanie zagranicznych mediów, demonstranci posługiwali się symbolami nawiązującymi do powszechnie znanych na świecie wydarzeń historycznych. W organizujących protesty wioskach, w tym w Bilin, szczególnie manifestowana była pamięć o kolejnych rocznicach upadku muru berlińskiego – pokazywano analogię do sytuacji z 1989 r., a w wywiadach protestujący podkreślali, że zanim do tego doszło, nikt nie spodziewał się tak nagłego upadku żelaznej kurtyny i zmiany życia mieszkańców NRD. W dwudziestą rocznicę tego wydarzenia demonstranci w Bilin nosili koszulki z napisem: „Od Berlina po Bilin mury upadną”²⁵.

Pokazaniu, że Palestyńczycy celebrować te same święta co mieszkańcy innych części świata, a przez to powinni mieć te same prawa, służyło organizowanie demonstracji w Dzień Kobiet czy Dzień Dziecka. Były to wyjątkowe protesty, ponieważ w zależności od święta gromadziły także kobiety i dzieci. W pozostałych demonstracjach, niezależnie od tego czy wiązały się z jakąś rocznicą lub wydarzeniem, uczestniczyli głównie palestyńscy mężczyźni i nastolatki, wspierani przez międzynarodowych aktywistów obojga płci.

Planując tematykę demonstracji i wykorzystywaną w niej symbolikę, komitet społeczny dążył czasami do wywołania efektu zaskoczenia, a nawet

23 Atak na płynącą do Gazy flotyllę i jej główny statek Mavi Marmara wywołał w Izraelu gorącą dyskusję. Porównywano go do zatopienia przez Brytyjczyków w 1947 r. statku Exodus, na którego pokładzie znajdowali się Żydzi chcący dobić do wybrzeży Palestyny. Exodus stał się ikoną syjonistycznego projektu utworzenia państwa Izrael (S. Faulkner, *Images and demonstrations in the occupied West Bank*, „JOMEC Journal” 2013, issue 4, s. 14, dostępny także w internecie [dostęp: 11.12.2018]: <<https://jomec.cardiffuniversitypress.org/articles/abstract/10.18573/j.2013.10254/>>). Podobnie jak w przypadku Exodusu atak na Flotyllę Wolności stał się tematem plakatów. W maju 2010 r. izraelski artysta Lahav Halevy stworzył plakat przedstawiający Mavi Marmara ze sloganem „Exodus 2” (tamże, s. 15).

24 S. Faulkner, D. Reeb, *Between states*, Black Dog Publishing, London 2015, s. 17. Nie było to wydarzenie odosobnione. Zaraz potem izraelska fundacja Breaking the Silence załadowała na „Facebook” inne zdjęcia z podobnymi obiektami.

25 S. Faulkner, D. Reeb, *Between states...*, s. 111.

szoku. Starano się to osiągnąć m.in. poprzez określony ubiór. By pokazać, że izraelscy żołnierze zabijają Palestyńczyków, protestujący zakładali białe koszulki z czerwonymi plamami imitującymi krew²⁶. Niekiedy zdecydowano się też na pełną charakteryzację, jak w marcu 2010 r., gdy motywem przewodnim demonstracji w Bilin była inscenizacja wizyty trzech ikon oporu społecznego: Mahatmy Gandhiego, Martina Luthera Kinga i Nelsona Mandeli²⁷. Ucharakteryzowani na te postacie aktywiści apelowali do izraelskich żołnierzy o zaprzestanie okupacji.

Jedną z najbardziej spektakularnych i najliczniejszych akcji mieszkańców Bilin było nawiązanie do filmu *Avatar* Jamesa Camerona w lutym 2010 r.²⁸ Kilku demonstrantów, w tym międzynarodowi aktywiści, pomalowało swoje ciała na niebiesko, charakteryzując się na postaci z filmu. Palestyńczycy uznali, że ukazanie Ziemi, którzy za wszelką cenę próbują uzyskać dostęp do cennych surowców zamieszkiwanej przez plemię Na'vi planety Pandora, jest metaforą ich losu.

W grudniu 2005 r. – a więc jeszcze zanim zapadł wyrok sądu nakazujący odsunięcie płotu z drutem kolczastym od wioski – mieszkańcy Bilin potajemnie przerzucili na izraelską stronę ogrodzenia przyczepę kempingową. Miało to na celu obejście zakazu przebywania po drugiej stronie bariery poza zabudowaniami mieszkalnymi. Dowódca jednostki wojskowej nakazał usunięcie przyczepy (a później jeszcze jednej), więc Palestyńczycy postanowili, że kolejny obiekt nie będzie już mobilny, ale trwale osadzony w ziemi. W takim wypadku do jego usunięcia konieczny byłby wyrok sądu, a nie decyzja dowódcy jednostki. Przerzucili więc na drugą stronę muru materiały do budowy jednopokojowego domu, po czym pełnili w nim dyżury. Jak wspominał Abudullah Abu Rahme, gdy wojsko musiało czekać z działaniami na wyrok sądu, „[w] pokoju wybudowanym przez Palestyńczyków przez jedną noc i ogłoszonym Centrum Wspólnej Walki Palestyńsko-Izraelskiej prowadzono spotkania i rozmowy, ale oglądano także wspólnie mecze mistrzostw świata”²⁹. Ostatecznie sąd nakazał wojsku zburzyć ten dom.

26 Robiono to także podczas protestów w innych miejscowościach. *Palestinians to hold non-violent demonstration at Qalandia checkpoint against Israeli war crimes in Gaza*, „International Solidarity Movement” [online], 18.11.2006 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <www.palsolidarity.org/main/2006/11/18/qalandia-beit-h>.

27 H. Khatib, *Gandhi, Martin Luther King and Mandela visit Bilin*, „You Tube” [online], 5.03.2010 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://www.youtube.com/watch?v=2VB2w3Y4XiM>>.

28 Wywiad autorki z Basilem Mansourem, 23.08.2015.

29 A. Abu Rahme, *The wall...*

Przedstawione wyżej działania mieszkańców Bilin w głównej mierze polegały na pokazaniu niezadowolenia i próbie przekonania do swoich racji. Zgodnie z podziałem metod oporu społecznego stworzonym przez nestora badań tej problematyki Gene'a Sharpa należy je przypisać do pierwszej grupy, tj. protestu i perswazji. Palestyńczycy podejmowali jednak także działania z trzeciej zdefiniowanej przez niego grupy – interwencje bez przemocy³⁰. Przykładem może być akcja z przyczepą, a potem jednopokojowym domem.

Kluczowe znaczenie dla rozpowszechniania informacji o demonstracjach w Bilin miała decyzja liderów wioski, by rejestrować ich przebieg i podejmować próby dotarcia z tym materiałem na zewnątrz. Dokumentacja audiowizualna służyła również kilku innym ważnym celom, zwłaszcza zdobywaniu dowodów na wypadek aresztowania Palestyńczyków za rzekome stosowanie przemocy podczas demonstracji oraz gromadzeniu dowodów na łamanie praw człowieka na Zachodnim Brzegu. Uważano ponadto, że świadomi rejestracji wydarzeń żołnierze są mniej brutalni, a w wypadku ich nieetycznego zachowania można wykorzystać nagrania jako dowód.

Szczególnym świadectwem przyczyniającym się do nagłośnienia walki mieszkańców Bilin stał się film dokumentalny *5 broken cameras*, wyreżyserowany wspólnie przez mieszkańca wioski Emada Burnata i Izraelczyka Guya Davidiego. Obraz ten zdobył szereg międzynarodowych nagród, m.in. w 2012 r. na Sundance Film Festival, a rok później nominowany był do nagrody Akademii. Jedną z najbardziej zapadających w pamięć scen tego filmu pokazuje śmierć pierwszej ofiary protestów w wiosce – Bassema Abu Rahmy, któremu izraelski żołnierz wystrzelił z bliskiej odległości w klatkę piersiową pojemnik z gazem łzawiącym. Jedenaście miesięcy po śmierci Bassema zginęła jego siostra Jawaher³¹. Zmarła dzień po demonstracji, na skutek zakrzuszenia się wystrzelonym w nią gazem łzawiącym³².

Na przestrzeni lat w wyniku ataków izraelskich żołnierzy setki protestujących w Bilin odniosły rany. Najczęściej spowodowane były one użyciem ostrej lub gumowej amunicji albo też – jak w przypadku Rahmy – pojemników

30 Druga nakreślona przez Sharpa grupa metod oporu polega na wycofaniu się z dotychczasowej współpracy z władzami, by utrudnić jej rządzenie. Najczęściej stosowaną jej formą jest nieposłuszeństwo obywatelskie, polegające na celowym nieprzestrzeganiu i łamaniu prawa, np. odmowie służby wojskowej czy płacenia podatków.

31 Na demonstracji w Bilin, po której zmarła Jawaher Abu Rahma, obecny był premier Autonomii Palestyńskiej Salam Fayyad.

32 A. Hass, A. Pfeffer, *Bil'in protester dies after exposure to tear gas shot by IDF*, „Haaretz” [online], 1.01.2011 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<http://www.haaretz.com/israel-news/bil-in-protester-dies-after-exposure-to-tear-gas-shot-by-idf-1.334627>>.

z gazem. Zdarzały się również przypadki postrzałów i obrażeń u Izraelczyków i międzynarodowych aktywistów, np. irlandzkiej laureatki Pokojowej Nagrody Nobla Mairead Maguire, która napisała później: „To było absolutnie niewiarygodne. Nigdy wcześniej we wszystkich latach mojej działalności nie doświadczyłam nic bardziej okrutnego niż to, co zobaczyłam ze strony izraelskiego wojska”³³. Do rozpędzania tłumu żołnierze stosowali też np. zawierające drażniący proszek kulki pieprzowe (ang. *pepperballs*), a czasami rozpylany z armatek wodnych trudno zmywalny środek chemiczny nasycony odorem fekaliów (tzw. skunks). Żołnierze wykorzystywali również narzędzie zwane krzykiem (hebr. *tze'aka*), czyli emitowany z zamontowanego na pojeździe urządzenia około minutowy ogłuszający dźwięk, który powodował nudności i utratę równowagi u osób znajdujących się w zasięgu jego oddziaływania.

W okolice wiosek, w których odbywały się demonstracje, wysyłani byli *mista'arvim* – jak nazywano specjalnie przeszkolonych zamaskowanych izraelskich agentów, których zadaniem było wmieszanie się w tłum protestujących Palestyńczyków i prowokowanie ich do aktów przemocy. Najczęściej pomagali też potem wojsku wyłapywać demonstrantów. Akcje z ich udziałem organizowane były głównie podczas dużych manifestacji, gromadzących tłumy palestyńskich i międzynarodowych aktywistów, wśród których mogły się ukryć osoby nieznane organizatorom.

Bardzo często najbardziej aktywne wioski (takie jak Bilin) traktowane były jak zamknięta strefa wojskowa. Poza atakami podczas demonstracji wojsko regularnie nachodziło domy ich inicjatorów, najczęściej w nocy, budząc wszystkich domowników, dokonując pobić i aresztowań. Okrażanie domów nierzadko towarzyszyło zarządzaniu godziny policyjnej, która była jedną z najczęściej stosowanych kar zbiorowych nakładanych na protestujące wioski. Wojsko patrolowało wówczas te miejscowości i aresztowało Palestyńczyków przebywających na ulicach. Zwykle też prowadzono równocześnie przesłuchania i przeszukania domów.

Jednymi z najpoważniejszych represji stosowanych wobec protestujących były aresztowania i pozbawienie wolności, najczęściej pod nieprawdziwymi

33 A. Goodman, *Irish Nobel Peace laureate Mairead Maguire shot with rubber bullet by israeli military at nonviolent protest*, „Democracy Now” [online], 23.04.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <https://www.democracynow.org/2007/4/23/irish_nobel_peace_laureate_mairead_maguire>. Zob. także: C. Toomey, *Nonviolent resistance to Israeli occupation. Peaceful protests in the West Bank*, Fordham University 2010, s. 37, dostępny w internecie [dostęp: 11.12.2018]: <https://www.academia.edu/8550865/Nonviolent_Resistance_to_Israeli_Occupation_Peaceful_Protests_in_the_West_Bank?auto=download>.

zarzutami. Taka kara spotkała liderów komitetu społecznego, m.in. Abdullaha Abu Rahmego, który w sierpniu 2010 r. skazany został na osiem miesięcy więzienia³⁴. Wyrok zapadł, mimo że dwaj przesłuchiwanii nastolatkiwie przyznali, że do składania nieprawdziwych zeznań zostali zmuszeni biciem i groźbami, a co więcej – podpisali się pod tekstem sporządzonym w języku hebrajskim, którego nie znali.

Mimo ofiar kreatywne akcje mieszkańców Bilin oceniane są zarówno przez nich samych, jak i międzynarodowych obserwatorów jako niezbędne w walce z okupacją izraelską. Początkowo opóźniały budowę muru, a z biegiem czasu przyczyniały się do nagłaśniania sprawy wioski w mediach (także światowych), dzięki czemu w protestach brali udział aktywiści z Międzynarodowego Ruchu Solidarności (*International Solidarity Movement*) oraz izraelskich ugrupowań solidarnościowych, takich jak Ta'ayush (Współistnienie), Gush Shalom (Blok na rzecz Pokoju) czy Anarchiści przeciwko Murowi (*Anarchists Against the Wall*)³⁵.

Do Bilin zaczęli przyjeżdżać znani Izraelczycy i międzynarodowi aktywiści. Między innymi brali udział w organizowanej od 2005 r. corocznej kilkudniowej konferencji międzynarodowej poświęconej walce bez przemocy, na którą składały się panele dyskusyjne, warsztaty edukacyjne oraz debaty na temat działań podejmowanych przez Palestyńczyków. Warsztaty dotyczyły przede wszystkim czterech zagadnień: kampanii BDS (*Boycott, Divestment, Sanctions*), współpracy z mediami, akcji bezpośredniej i gospodarczego uniezależniania się od Izraela. W mediach najgłośniejszym echem odbiła się konferencja z połowy kwietnia 2007 r., w której wzięli udział m.in. palestyński deputowany do Knesetu Azmi Bishara, irlandzka laureatka Pokojowej Nagrody Nobla Mairead Maguire, izraelski autor monografii o czystkach etnicznych w Palestynie Ilan Pappé, włoska deputowana do Parlamentu Europejskiego i aktywistka na rzecz pokoju Luisa Morgantini, były ambasador Francji Stéphane Hessel, członek francuskiego parlamentu Jean-Claude Lefort, żydowska dziennikarka Amira Hass oraz palestyński aktywista i przedsiębiorca Sam Bahour³⁶. Zwieńczeniem konferencji był udział

34 Ponad rok przed aresztowaniem, w grudniu 2008 r. Międzynarodowa Liga Praw Człowieka w Berlinie przyznała Abu Rahmemu medal Carla von Ossietzkiego za zasługi w walce o prawa człowieka.

35 *Bil'in, my love*, reż. S. Pollak, Claudius Films, 2006, dostępny w internecie [dostęp: 11.12.2018]: <<https://www.youtube.com/watch?v=MC-7x1W4Nko>>.

36 *Second annual conference in Bil'in 18–20 April 2007*, „International Solidarity Movement” [online], 10.03.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2007/03/bilin-conf-invite/>>.

jej uczestników w copiątkowej demonstracji. Właśnie wtedy Maguire została postrzelona gumową kulą w nogę³⁷.

Politycy i działacze międzynarodowi przyjeżdżali też do Bilin niezależnie od konferencji, w innych terminach. W drugiej połowie sierpnia 2009 r. wioskę odwiedzili laureat Pokojowej Nagrody Nobla z RPA arcybiskup anglikański Desmond Tutu, były prezydent USA Jimmy Carter, była prezydent Irlandii Mary Robinson, była premier Norwegii Gro Harlem Brundtland, były prezydent Brazylii Fernando Henrique Cardoso, a także indyjska adwokatka działająca na rzecz ubogich i praw kobiet Ela Bhatt³⁸. W kwietniu 2010 r. pojawili się tam także wnuk Mahatmy Gandhiego Rajmohan Gandhi i syn legendarnego bojownika o prawa obywatelskie w Stanach Zjednoczonych Martin Luther King Jr. – obaj pełniący misję upowszechniania dziedzictwa swoich ojców³⁹. Gandhi zadeklarował wówczas: „Naszym obowiązkiem jest obudzić społeczność międzynarodową i zwrócić uwagę na to, co dzieje się w Palestynie – szukać wsparcia dla narodu palestyńskiego i ich słusznej sprawy”⁴⁰.

Kreatywność i upór mieszkańców Bilin przykuły uwagę mediów i spowodowały, że wioska stała się miejscem odwiedzanym przez zagranicznych gości. Ważnym czynnikiem jest też jednak jej położenie, tj. łatwy dojazd z głównych miast Zachodniego Brzegu, a także z Tel Awiwu i Jerozolimy, skąd najczęściej przyjeżdżają aktywiści i dziennikarze międzynarodowi. Porównywalnym jeśli chodzi o rozgłos ośrodkiem oporu społecznego na Zachodnim Brzegu jest wioska Nabi Saleh, która konsekwentnie stosuje rodzinny opór społeczny, angażując w protesty kobiety i dzieci.

Trudno przewidzieć, czy w najbliższych latach mieszkańcy Bilin – o ile uda im się utrzymać dynamikę protestów – będą w stanie wywrzeć wpływ na politykę władz Izraela wobec terytoriów palestyńskich. Choć nie przybliżyli

37 Maguire otrzymała nagrodę w 1976 r. za pracę na rzecz rozwiązania konfliktu w Irlandii Północnej. *Nobel peace laureate Corrigan injured in anti-fence protest*, „Ynet” [online], 20.04.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3390314,00.html>>.

38 E. Bronner, *In village, Palestinians see model for their cause*, „New York Times” [online], 27.08.2009 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<http://www.nytimes.com/2009/08/28/world/middleeast/28bilin.html>>.

39 M. Lecker, *Martin Luther King III: refusing service important*, „Ynet” [online], 16.04.2010 [dostęp: 22.04.2010], dostępny w internecie: <<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3876881,00.html>>; *Martin Luther King III to speak at nonviolence conference*, „Ma’an News Agency” [online], 6.04.2010 [dostęp: 17.04.2010], dostępny w internecie: <<http://www.maannews.net/eng/ViewDetails.aspx?ID=274443>>.

40 *Gandhi's grandson applauds non-violent protest*, „Ma’an News Agency” [online], 5.04.2010 [dostęp: 11.04.2010], dostępny w internecie: <<http://www.maannews.com/Content.aspx?id=274216>>.

się do osiągnięcia postawianego celu, tj. wymuszenia końca okupacji izraelskiej, to za swego rodzaju sukces należy uznać już sam fakt, że protesty trwają nieprzerwanie od 2005 r., i to pomimo stosowania przez wojsko brutalnych środków. Największe znaczenie dla ich podtrzymania ma kreatywność liderów, którzy umiejętnie wykorzystują symbolikę oraz bieżące wydarzenia i ich rocznice. Ich przekaz mógł dzięki temu dotrzeć do mediów i aktywistów międzynarodowych skuteczniej niż w przypadku innych wiosek.

Strategia i metody walki bez przemocy wykorzystywane przez działaczy z Zachodniego Brzegu wymagają dalszych badań. Przede wszystkim powinny być poświęcone wewnętrznym przyczynom braku sukcesu mimo konsekwencji i doświadczenia zdobywanego przez Palestyńczyków przez lata, a nawet dekady. Osobne opracowanie warto by poświęcić analizie wsparcia protestów przez organizacje międzynarodowe i izraelskie. Bardzo interesujące byłoby też prześledzenie reakcji sił zbrojnych Izraela na walkę bez przemocy na terenie Zachodniego Brzegu, ale ze względu na brak dostępu do kluczowych izraelskich dokumentów jest to obecnie niemożliwe.

Bibliografia

Monografie i artykuły

- Borders, fences and walls. State of insecurity?*, ed. E. Vallet, Ashgate, Burlington 2014.
- Brenner L., *The iron wall (we and the Arabs)*, [w:] L. Brenner, *The iron wall. Zionist revisionism from Jabotinsky and Shamir*, Zed Books, London 1984.
- Brenner L., *The iron wall. Zionist revisionism from Jabotinsky and Shamir*, Zed Books, London 1984.
- Codogni P., *Architektura oddzielenia. Polityka władz Izraela wobec Palestyńczyków mieszkających na Zachodnim Brzegu Jordanu w pierwszych dekadach XXI wieku*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016.
- Darweish M., Rigby A., *Popular protest in Palestine. The uncertain future of unarmed resistance*, Pluto Press, London 2015.
- Erickson Nepstad Sh., *Nonviolent revolutions. Civil resistance in the Late 20th century*, Oxford University Press, New York 2011.
- Faulkner S., *Images and demonstrations in the occupied West Bank*, „JOMEC Journal” 2013, issue 4, dostępny także w internecie [dostęp: 11.12.2018]: <<https://jomec.cardiffuniversitypress.org/articles/abstract/10.18573/j.2013.10254/>>.
- Faulkner S., Reeb D., *Between states*, Black Dog Publishing, London 2015.
- Norman J.M., *The second Palestinian intifada. Civil resistance*, Routledge, New York 2010.
- Schock K., *Unarmed insurrections. People power movements in nondemocracies*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London 2005 (Social Movements, Protest and Contention, 22).
- Toomey C., *Nonviolent resistance to Israeli occupation. Peaceful protests in the West Bank*, Fordham University 2010, dostępny w internecie [dostęp: 11.12.2018]: <https://www.academia.edu/8550865/Nonviolent_Resistance_to_Israeli_Occupation_Peaceful_Protests_in_the_West_Bank?auto=download>.

Vallet E., *Introduction*, [w:] *Borders, fences and walls. State of insecurity?*, ed. E. Vallet, Ashgate, Burlington 2014.

Prasa

Abu Rahme A., *The wall – the battlefield in Bil'in*, „International Solidarity Movement” [online], 22.02.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2007/02/bilin-battlefield/>>.

Bil'in: un-cage Palestine!, „International Solidarity Movement” [online], 5.05.2006 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2006/05/bilin-un-cage-palestine/>>.

Bronner E., *In village, Palestinians see model for their cause*, „New York Times” [online], 27.08.2009 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<http://www.nytimes.com/2009/08/28/world/middleeast/28bilin.html>>.

Deger A., *Bil'in marks ten years of resisting the occupation*, „Mondoweiss” [online], 1.03.2015 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://mondoweiss.net/2015/03/bilin-popular-resistance/>>.

Gandhi's grandson applauds non-violent protest, „Ma'an News Agency” [online], 5.04.2010 [dostęp: 11.04.2010], dostępny w internecie: <<http://www.maannews.com/Content.aspx?id=274216>>.

Goodman A., *Irish Nobel Peace laureate Mairead Maguire shot with rubber bullet by Israeli military at nonviolent protest*, „Democracy Now” [online], 23.04.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <https://www.democracynow.org/2007/4/23/irish_nobel_peace_laureate_mairead_maguire>.

Hass A., Pfeffer A., *Bil'in protester dies after exposure to tear gas shot by IDF*, „Haaretz” [online], 1.01.2011 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<http://www.haaretz.com/israel-news/bil-in-protester-dies-after-exposure-to-tear-gas-shot-by-idf-1.334627>>.

Israeli forces injure 3 Palestinian children during Friday marches, locals say, „Ma'an News Agency” [online], 14.04.2017 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://www.maannews.com/Content.aspx?id=776442>>.

Khatib M., *Help us stop Israel's wall peacefully*, „The New York Times” [online], 12.07.2005 [dostęp: 15.02.2010], dostępny w internecie: <<http://www.nytimes.com/2005/07/11/opinion/11iht-edkhatib.html>>.

Lecker M., *Martin Luther King III: refusing service important*, „Ynet” [online], 16.04.2010 [dostęp: 22.04.2010], dostępny w internecie: <<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3876881,00.html>>.

Martin Luther King III to speak at nonviolence conference, „Ma'an News Agency” [online], 6.04.2010 [dostęp: 17.04.2010], dostępny w internecie: <<http://www.maannews.net/eng/ViewDetails.aspx?ID=274443>>.

Nakba commemoration: protesters carry a 5 meter long key in Bil'in, „International Solidarity Movement” [online], 15.05.2009 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2009/05/nakba-commemoration-protesters-carry-a-5-meter-long-key-in-bil'in/>>.

Nobel peace laureate Corrigan injured in anti-fence protest, „Ynet” [online], 20.04.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3390314,00.html>>.

Palestinians to hold non-violent demonstration at Qalandia checkpoint against Israeli war crimes in Gaza, „International Solidarity Movement” [online], 18.11.2006 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <www.palsolidarity.org/main/2006/11/18/qalandia-beit-h>.

Roei N., *The politics of aesthetics between Bil'in and Tel Aviv*, „Maarav” [online], 30.07.2009 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<http://www.maarav.org.il/english/2009/07/the-politics-of-aesthetics-between-bilin-and-tel-aviv/>>.

Second annual conference in Bil'in 18–20 April 2007, „International Solidarity Movement” [online], 10.03.2007 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://palsolidarity.org/2007/03/bilin-conf-invite/>>.

Filmy

Bil'in, my love, reż. S. Pollak, Claudius Films, 2006, dostępny w internecie [dostęp: 11.12.2018]: <<https://www.youtube.com/watch?v=MC-7x1W4Nko>>.

Khatib H., *Gandhi, Martin Luther King and Mandela visit Bilin*, „You Tube” [online], 5.03.2010 [dostęp: 11.12.2018], dostępny w internecie: <<https://www.youtube.com/watch?v=2VB2w3Y4XiM>>.